

BETEGSÉGNEVEINK TÖRTÉNETÉBŐL:
BÉLPOKLOS — BŐRPOKLOS

GALGÓCZI LÁSZLÓ

Dolgozatom egy nagyobb munka része, melyben betegségneveink kialakulásával s történetével foglalkozom. Ebben a munkámban a *bélpoklos* 'leprosus, Aussätziger' és a *bőrpoklos* 'elephanticus' szavunk eredetét próbálom tisztázni, és jelentésüket megvilágítani

Bélpoklos szavunk összetett szó, melynek utótagja a *poklos* melléknév, mely a *pokol* -s képzős származéka.

A *pokol* szavunk szláv eredetű szó, alapalakja *pkal* volt. Kialakulását MELICH JÁNOS a következőképpen magyarázza: délszláv *pkal* > m. **pkul* > *pukul* > *pokol* (vö: MNy. 30:72 —). KNEZSA szerint ez a származtatás téves, mert: „Az átvett alak *pkalb* (és nem *pklb*, mint Asbóth SzlSz. 39, sem *pkal* mint Melich MNy. 30:72 gondolja, mert ilyen alakok sohasem éltek, ezek ugyanis csak írásban fordulnak elő). Ebből a magyarban **pikulu* > **pukulu*; Acc. **pukulut* > *puklut* fejlődött.” SzlJsz. I/1 429). Mindkét vélemény mellett lehet érveket felsorakoztatni s mindkettővel szemben merülnek fel ellenérvek is, — a kérdés eldöntése nem dolgozatom feladata. A szó az átadó nyelvben eredetileg 'szurok' jelentésű volt (vö.: görög: *πισσα* 'szurok', lat.: *pix*—*piscis* 'szurok', ném.: *Pech* 'szurok'), 'Hölle, infernus' jelentését csak később vette fel. Ennek magyarázata (ti.: miért lett 'Hölle, infernus' jelentése is) MELICH JÁNOS szerint: „Úgy gondolom a 'szurok' s a 'pokol' képzetkomplexumok közötti kapcsolatot az segítette elő, hogy a római birodalomban büntető, kínzó eljárás volt az égő, forró szurokkal való leöntés vagy testre csepegtetés is. (...) S ezt a büntetést az első keresztényekkel szemben is alkalmazták. Ebben látom én a 'szurok' > 'pokol' jelentésváltozás nyitját, okát”. (MNy. 30:72) A magyar nyelvben már a *pokol* szó 'Hölle, infernus' jelentésű, de egyes helynevekben még utal az eredeti jelentésre is, úgy vélem, ezekben az esetekben a szláv nyelvű őslakóktól származik a helység neve (vö.: OklSz.) A szó 'Hölle, infernus' jelentésére a magyar nyelvben az első adatot a *Halotti Beszéd*ből hozhatjuk: 1211 „Levn *puclnec* feze ... vimaguc mend szentukut, hug isten iv uimadsaguc mia zuboducha wt urdung ildetuitul es *pucl* kinzotviatul” (NySz) A *pokol* szavunk későbbi nyelvemlékeinkben is előfordul, előbb mint főnév, később már mint jelző, azaz melléknévként használt főnév is.

1372 u./1448 Vezedelmes legyen *pocol* tewzenek telhetetlen langa (JóKk. 151: NySz)
1436—39: Ez igen gonoz nepec ég napon *poclocba* szallanak le (BécsiK. 76, 100: NySz)

1516—19: Kik hozyatok tartoznac mind *pokolra* zallanak (JordK. 156, 366: NySz)

- 1517: Ez hel ennekem ellensegem es *poklom* (DomK. 272: NySz)
 1536: *Pokol* dolog, ki barátját meg csalja (Pesti: Fab. 70: NySz)
 1566: *Pokol* madár az hipocrita (Helt: Mes. 29: NySz)
 1575: Ne *pokol* keduel hanem szeretettel kölcsenec (Born. Evang. III. 5: NySz)
 1591: A kinek *pokol* szomszédgya vagion ő maga dichiri magát (Sal. Mark. A. 5: NySz)
 1592: Az farkas ha ordit *pokol* vdot iegyez (Cis.G3: NySz)

Amint láttuk, a *pokol* 'Hölle, infernus' szónak — melléknévi használatban — kialakult egy 'rossz, gonosz' jelentése is. Ez a 'rossz, gonosz' jelentésű szó számos betegség nevéként szerepel pl. nyelvjárási *pokolfakadék*, *pokolkelet*, *pokolszökés*, s többnyire fekélyes beteségeket jelöl. E 'rossz' jelentésű *pokol* főnévnek, melléknévnek -s képzős változata a *poklos*. Mit jelenthetett, mit jelölhetett e szó a XV—XVI században? Erre a bibliafordítások összevetése adja meg a választ.

- 1466 „... ч ym eg *poclos* iouen imada otèt mòduā V2 am ha aka2β megtišteithac èngemet (MünchK. 13. vb Máté VIII. r. 2. v.)
 1536 „Ees ime egy *poklos* iarwlwan imada ewtet mondvan ... (Pesthy G: Novum Testamentum C 5 Máté VIII. r. 2. v.) latinul: Et esse *leprosus* veniens adorabat eum dicens ... (Vulgata. Máté VIII. r. 2. v.)

A latin *lepra*, ill. *leprosus* szó még a következő helyeken fordul elő: Máté VIII. r. 2—3 v. (ld. idézett rész) X. r. 8. v, XI. r. 5. v. Márk I. r. 40—42. v., XIV. r. 3. v., Lukács IV. r. 27. v, V. r. 12.13. VII. r. 22., XVII. r. 12 s minden esetben „*poklos*” áll a szövegekben, a fordításokban, ill. ha magáról a betegségről van szó, akkor „*poklosság*”. Sylvester János is *poklos*, ill. *poklosság* alakot használ bibliafordításában az idézett helyeken (vö.: Sylvester J.: Vy Testamentü 1541.) Ezekből a példákból megállapítható; hogy a *poklos* melléknevünk jelentése 'leprás' volt. Más kódexekben is előfordul a *poklos* 'leprás':

- 1372 u./1448: Kynozza ewnmagat *poclofual* egy tal balol euen (JókK. 101: TESz.)
 1512/13 Valaminemű *poklosnak* orčayanac zyne, az en orčamnac zyne ugyan aleytatik vala (NagyszK. 37: NySz)
 XVI. sz. második negyede: Meny az ispitalban a *poklosokhoz*, mert enmagam akarok it megmaradnom (VirgK. 63: NySz)

A 'lepra' jelentésű *poklosság* pedig a Domonkos-Kódexben bukkan fel:

- 1517: Mely *poklosságnal* nagyobb *poklosság* nynchen (DomK. 286: NySz)

Ugyanebben a kódexben már egy másik 'leprosus' jelentésű szóra is bukkanunk: „Némely *beel poklost* ez zenth atya meg chokola (DomK. 315: NySz)

A *poklos* szavunkat még ugyanebben a században — a XVI-ban — egy másik összetételben is felleljük: ez pedig a *börpokol*, ill. *börpoklos* (Cal. 355: TESz)

Felmerül a kérdés, milyen betegséget jelentett ez a szó, s rokona-e a *bélpoklos* szavunknak s ebből a nagy kérdés: hogyan került a *-poklos* utótaghoz a *bél-* előtag, ill. a *bör-* előtag. Milyen betegséget jelölnek külön-külön?

A *poklosság* szó jelentése CzF. szerint: „Hajdan, kivált a keleti tartományokban, nevezetesen a zsidóknál uralkodott bőrbetegség, amely koszféle hártáival az egész testet belepte. (Lepra) ...” (CzF. 280) — tehát — ha feltesszük, hogy két különböző betegségről van szó — a *bél-*, ill. *börpoklosság* bizonyos tünetei megegyeztek, azért

szerepel utóragjukban „poklos”. A megválaszolendő kérdés: ugyanazon betegséget neveztek-e el a két névvel, vagy a két elnevezés két különböző, de tüneteiben hasonló betegségre vonatkozott-e?

BÁRCZI véleménye a következő: „*bélpoklos*: r. alak *bőrpoklos* (XV. sz. m. f. MünchK. RMNy. 133) a *bőrpokol* fn. szárm-a s ez valószínűleg a *bőr* és *pokol* szók összetett-e” (SzófSz.) HORGER szerint: „... *bőr-pokolnak* azt nevezhették, amelynek fekélyei, kiütései a bőr felületén támadtak; *bél-pokolnak* pedig azt, amelynél a test belsejében, közvetlenül a bőr alatt képződtek kemény daganatok s csak ezek kifakadása következtében jelentkeztek a test felületén gyorsan elharapódzó fekélyek s sebék. A *bél-pokol*beli *bél* szónak, tehát nézetem szerint nem 'Darm, viscus' hanem 'belső' a jelentése ...” (MNy. 20:31—32)

Tehát: egyik vélemény szerint az összetétel előtagja a *bőr* szó s ennek változata a *bél*-, a másik vélemény szerint mindkét név a leprára vonatkozik, annak két változatát jelöli. A TESz szerint elképzelhető egy harmadik vélemény — ott első helyen említve — „A *bél*- és *bőr*- előtagú összetételek egymástól függetlenül, párhuzamosan keletkeztek különféle, de bizonyos tünetekben hasonló betegségek megnevezéseként.” Véleményem szerint az utóbbi a valószínűbb, a két elnevezés két betegséget jelöl.

A *bőrpoklos* szó jelentése a Calepinus-szótár (1585) szerint: elephanticus, tehát 'elefántkóros'. Az *elefántkór* pedig: „Az alsó végtagoknak es. más testrészeknek kóros megvastagodása.” (ÉKSz). Ha HORGER véleményét igaznak tételezzük fel a *bélpoklosságot* illetően, akkor a betegségről a következőket állapíthatjuk meg: minthogy a kelevények a bőr alatt képződnek, ennek következtében a testrészt ott megvastagodik és ebben az esetben az elefántkórhoz hasonló tüneteket eredményez, így feltehető, hogy van a *bélpoklos* elnevezésnek a 'leprosus' jelentésén túl, 'elephanticus' jelentése is. A NySz. pedig az elephantiasis-, ill. elephanticus-ra csak egyetlen elnevezést ad: *bőrpoklosság*, ill. *bőrpoklos*. A *bélpoklosság* minden esetben csak 'lepra' jelentésű, s ezt támogatja az is, hogy Károli Gáspár 1590-ből való bibliafordítása a latin leprosus megfelelőjeként a *bélpoklos* szót használja. Pl. így fordítja a már idézett — Vulgataból — Máté VIII. r. 2 v.-et „Es imé egy *bél-poklos* el-jövéen térdre esik ő előtte es monda: URam! ha akarod meg-tí/ztíthat(s) engemet.” (Károli Gáspár: Szent Biblia, Máté evang. VIII. r. 2. v.) Károli következetesen alkalmazza a *bélpoklos* szót: a következő helyeken találjuk meg ezeket: Márk I. r. 40 v., Lukács: IV. r. 27 v., V. r. 12—13 v., VII. r. 22. v., XVII. r. 12. v. a latin „leprosus” megfelelőiként.

A *bélpoklos* szavunk kialakulása a XVI. sz.-ra tehető, erre utalnak a már idézett példák. A *poklos* szóhoz járuló *bél*- előtag, úgy vélem, 'Darm, viscus' jelentésű, mert van a leprának viscerális alakja is, s talán éppen ilyen járvány pusztított hazánkban a XV. sz. végén, a XVI. sz. elején. A TESz. adata Heltaitól: 1552 „A colica es *belnec pokloffaga*...” is ilyen járványra utalhat. Egy XVI. sz.-i magyar orvosi könyv pedig éppen a viscerális lepra tüneteit írja le: „*Beel Poklofsagrol*. A *Beel pokloffagh* igen merghes betegfegh, Melyel az egez testnek természetý megh változýk, Merth az feldý Melancholicus az az, zomorú természet, merghes állapot, vežen feol, kýt myngýaraft az belfé tagokra es mynden rezekre el o3th, kýwel az tagok megh fértéztethwen, meeg az ýo edelékbeolis nemýnemw Melancholicus Nedweffegeoth chýnalnak, es igh ležen az Beelnek pokloffaga, ký mynden tagoknak Betegfege.

Ez penygh nem chýak az felfé bwrre, awagy az testnek kwlfé rezere, de az belfé rezekre es mynden chýontokra el hat, es azokat el foglalýa. Kwllehet azerth ez Betegfegek mynemw/fege mynd az egez testben vagyon, De fwkeppen foglalýa el az é

ereje a3 Maÿath es a3 lepeþ, kÿk o3ton a3 w megh veÿet vetkes voltokath mÿnd a3 ege3 te3tre 3olgaltathÿak". (OrvK. 417. o.)

A példából levonhatjuk azt a következtetést, hogy a *bélpoklos* szó *bél-* előtagja valóban 'Darm, viscus' jelentésű s nem 'belső' (vagyis nem úgy 'belső'), mint ahogyan HORGER véli, nem 'bőr alatti'.

A másik gondolat: ha a *bőrpokol* a lepra kelevényes sebeit jelentette, amelyek a bőrön képződtek, akkor a bőrbetegségek elnevezései között fellelhető az.

A fekélyes bőrbetegségek legveszedelmesebb fajtája a *fene*, mely több betegség közös neve volt, így pl. a *bőrfarkasnak*, az *üszkösödésnek*, a *ráknak* stb. A TESz így foglalja össze a *fene* szavunk eredetét: „Származékszó, a *fen* igének folyamatos melléknévi igeneve. vö.: *lenge*, *penge*, *szüle*, *hulla*, *hinta* stb. Eredetileg a fogat fenő, dühös vadállatra vonatkozó melléknévi jelző volt, majd jelentéstapadással főnévvé önállósult.” A MSzFgrE szerint a szó vitatott eredetű, egyeztethető a 'Hund' jelentésű finnugor szavakkal, de „a magyar szónak ilyen jelentése sohasem volt, ezért összetartozása a jelzett szavakkal jelentéstani szempontból bizonytalan. 2. Valószínűbb, hogy a *fene* a *fen* 'scharfen, wetzen' (vö.: fogát feni stb.) ige igenévi származéka”. A *fene* főként rákos, fekélyes bőrbetegségek nevéként volt használatos (vö.: *forró fene*, *hideg fene*, *fene nyavalya*, *holt fene* 'gangraena'). Ugyanilyen fekélyes, sebes megbetegedések nevéként használták még a *farkas-* előtagú betegségnéveket, s az előtag ebben az esetben a különféle eredetű, többnyire rosszindulatú bőrbetegségek kellemetlen v. pusztító voltát hangsúlyozza.

A *farkas-* előtagú összetételek 'bőrfarkas, bőrrák, egyéb fekélyes bőrbetegségek: sömör stb.' jelentésűek.

A „*pokol*” szóval a fekélyes bőrbetegségek között csak egyszer találkozunk, a *pokolvar* 'lépfene, anthrax, carbunculus' elnevezésben. Véleményem szerint itt a „*pokol*” elnevezésnek más az értelme, mint a *bélpokol* szó esetében, itt az elnevezés alapja az lehetett, hogy a seb feketés, égett színű. „A3 Pokol varnak Eredety vagyon a3 Verbél ... E3 valamÿ reben a3 Teftnek kÿ wthÿ magath, a3onnal a3t megh egetÿ, es kÿrÿ/kÿrwl a3 vthan fekete vagÿ Hamuÿÿn zaba3u Var leßÿen ray3tha. Ennek faÿdalma es hew3ege kÿre f kerwl igen me3fÿze el hath a3 te3tien, ... A3 megh gyuladoth reß ... a3 forro3aghtul megh Egwen, a3 rothadoth te3tnek ve3lgyet kÿvetny Mely onneth kÿ e3wen, annak a3 helyÿ Nagÿ Meely vndok3agos Seb le3zen.” (OrvK. 527. o.)

Erre utal más elnevezése is: *fekete hólyag* (MAGYARY-KOSSA: Orv. Eml. II. 292. o.). Ez a betegség nem azonos tehát a Sylvester által említett „*poklos var*”-ral: ... es ime vala ott egg fir3iu ki tele vala *poklos varral* ...” (Sylv. VT. 87. — vö.: Lukács V. r. 13 v.) — mely, ha a latin szöveggel egybevetjük, a lepra sebeire utal. Károli ezt a kifejezést „*bélpoklossággal teljes ember*”-nek fordítja, tehát kétségtelenül a *bélpoklosság* 'lepra' jelentésű nála. (Lukács V. r. 13. v.)

A fekélyes bőrbetegségek neveinek rövid áttekintése után látjuk tehát, a lepra sebeit nem nevezték *bőrpokol*nak soha, s ebben megerősít bennünket az a tény, hogy orvosi könyvünk írója a bőrbetegségek felsorolásakor külön jelzi a *bélpoklosság* fekélyeit, sebeit: Pattogó3a3ok E3ÿek ... Orc3am való pattogó3a3ok *Beel poklo3sagh* mÿja ...” (OrvK. 523.)

A *bőrpoklosság* tehát azt a betegséget jelentette, amelynek mai neve: elefántkór. Szótáraink is ilyen névvel jelölik: 1592: elephantia (C: NySz), 1604: elephantiasis (MA: NySz). Honnan származik a *poklos-* a szó a *bőrpoklosban*? Dolgozatom elején

már említettem, a *poklos* jelentése ilyen is volt 'csúnya, fekélyes' betegségnévként. Az elephantiasis külső tünetei pedig: „A bőrön a normális rajzolat eltűnik, a felszín kifeszül és v. narancshéj-szerűen gödrözött v. piszkos-szürkésfekete papillaris hyperkeratosisszal fedett, néha gyöngyszerű, áttetsző nyirokértágulatot mutat. (Orv. Lex. II. 110.) Tehát a *poklos* ebből a megjelenési formából került a *bőr-* szóhoz.

A következő probléma: a TESz-ben szereplő első példa a bélpoklosságra félrevezető, mert nem 'lepra' jelentésű: „*ime egneminemo bel poclos ember o elotto* (MünchK. 144. TESz) hisz ennek a sornak latin megfelelője: „*et ecce homo quidam hydropicus erat ante illum.* (Vulgata, Lukács XIV. r. 2. v.) Sylvester János így fordította: *es ime egg ember vala u elotte, kinek bure kozit saruiz folta vala megh.*” (Sylv. VT. 106.)

Az idézett TESz. példában a „*bel poclos*” jelentése 'vízkóros, wassersüchtig, hydropicus'. Annak, hogy miért van a MünchK.-ban s Murbeliusnál (vö.: TESz) a *bélpoklos*nak 'vízkóros' jelentése, Sylvester szavával adhatom meg a választ: „*Az betegsighekrul ... Hidropicus — Görög βο—mell néminemü betegfignek newit iégzi. Sok betegfig vagon az emberi testben ezek kozzöl Báz riBinek inczen neue az mü nelwünkön mint ennek es. Mikoron emberre efik ez betegfig sáruiz kezd folni az u hufa es bure kozott ... ez betegfighet bélpokloffagnak magarazták, mert egéb newet nem talaltak neki, mell nem igaz magarazat, mert lehet valaki bélpoklos, ki ez betegfigbe nem esett ...*” (Sylv. VT. 106.)

Annak, hogy az XVII. sz. végén, XVIII. sz. elején miért van a *bőrpoklosság* 'elephantia' szónak 'lepra, aussatz, fleckiger aussatz' jelentése is (vö. 1767 PPB: NySz), az oka az — úgy vélem —, hogy a betegség eltűnésével keveredtek a nevek, már nem tudták pontosan mit jelentett előbb a szó. Másik oka talán az lehet, hogy az akkori orvostudomány talán felfedezte a „lepra Arabum”-ot, mely előidézheti az elephantiasist.

Az idézett példák alapján, úgy vélem, a *bélpoklosság* s a *bőrpoklosság* két különböző betegség volt, a *bélpoklosság* jelentése 'lepra', előtagja pedig a *bél* 'Darm, viscus' főnév. A *bőrpoklosság* eredeti jelentése pedig 'elephantiasis' volt.

AUS DER GESCHICHTE DER UNGARISCHEN KRANKHEITSNAMEN: BÉLPOKLOS — BŐRPOKLOS

von

L. GALGÓCZI

Der Verfasser beschäftigt sich mit dem Ursprung der Krankheitsnamen *bélpoklosság* und *bőrpoklosság*. Er stellt fest, daß das Beweismaterial die erste Hypothese von TESz unterstützt: *bélpoklosság* und *bőrpoklosság* waren zwei verschiedene Krankheiten. Die Bedeutung von *bélpoklosság* war 'lepra, Aussatz' und das erste Glied der Zusammensetzung ist das Hauptwort *bél* 'viscus, Darm'. Die ursprüngliche Bedeutung von *bőrpoklosság* war 'elephantiasis, Elephantiasis'.